

Ад укладальніка

Як гісторык Ян Станкевіч (далей таксама Аўтар) праявіўся адносна позна, ужо набыўшы вядомасць як мовазнаўца: першы тэкст, які можна атрыбутаваць як „гістарыяграфічны“, „Беларускія плямёны і іх рассяленне“, быў апублікаваны ім у 1930 г., г.зн. калі яму было ўжо пад сорок. Але калі як мовазнавец Ян Станкевіч здабыў рэнаме (яго згадвалі на міжнародных кангрэсах славістаў яшчэ за савецкім часам), то як гісторык ён дагэтуль не атрымаў сур’ёзнага прызнання. Яго імя і творы традыцыйна замоўчвалася як афіцыйнымі гістарыёграфамі, так і іх апанэнтамі з „нонканфармісцкага“ лягеру. Напрыклад, Генадзь Сагановіч у сваёй сынтэзе „Нарыс гісторыі Беларусі“ (Менск: Энцыклапедыкс, 2001. С. 5), даючы агляд „абагульняльных кніг па нацыянальнай гісторыі“, крытыкуе адпаведныя манаграфіі Вацлава Ластоўскага, Мітрафана Доўнар-Запольскага, Усевалада Ігнатоўскага, Васіля Шчарбакова і нават Язэпа Найдзюка, а пра Станкевіча не дае нават згадкі.

Прычыны гэтага хутчэй ідэалагічныя або суб’ектыўна-псыхалагічныя, чымся аб’ектыўна-навуковыя. Для афіцыйных гістарыёграфў Ян Станкевіч раз і назаўсёды запляміў сябе сваім буржуазным нацыяналізмам і супрацоўніцтвам зь нямецка-фашысцкімі акупантамі. (Якраз пра гэта ў сваім першым сказе паведамляе адпаведны артыкул „Беларускай энцыклапедыі“ (Менск, 2002. Т. 15. С. 150), аўтары якога, дарэчы, перакруцілі назоў Станкевічавага артыкулу „Czas powstania narodu białoruskiego i litewskiego“ (1931) на „Час узнікнення беларускага і ўкраінскага народаў“.) Для іх патрыятычна настроеных апанэнтаў Ян Станкевіч быў і застаецца гісторыкам-самавукам, аматарам і аўтсайдэрам, чья гістарыяграфія не адпавядае канону і мінімальным патрабаванням якасці сучаснай гістарычнай навукі.

Тое, што мэтадалягічна Станкевіч быў далёкі ад гэтага канону, можна ўспрымаць больш нэўтральна, як свайго роду гістарычную непазбежнасць. Падобна Вацлаву Ластоўскаму або Язэпу Найдзюку, Ян Станкевіч адрасаваў свае гістарычныя творы не карпарацыі прафесійных гісторыкаў, а масам, у якіх адсутнічае развітая свядомасць сваёй нацыянальнай адметнасці. Дзеля гэтага такі гісторык збліжаецца з нацыянальным ідэолягам, бо перш-наперш яго цікавіць пашырэнне нацыяналістычных ідэяў у сваім грамадстве, і толькі потым — пошук і выяўленне навуковай праўды.

Выпадак Яна Станкевіча ня быў якімсьці выняткам для Ўсходняй Еўропы: тут нацыянальныя рухі недзяржаўных нацыяў выкарыстоўвалі гістарыяграфію ў якасці цяжкой артылерыі падчас барацьбы за нацыянальнае самавызначэнне. Зрэшты, малыя ўсходнеэўрапейскія нацыі

і дагэтуль ня могуць сабе дазволіць раскошу „чыстай гістарыяграфіі“, якая застаецца аб'ектам ідэалізацыі і фундатарам „нацыянальнай“ карціны сьвету.

І зноў такі гістарычна непазбежна, што ўслед за сваімі калегамі з Украіны, Латвіі, Летувы і г.д. Станкевіч імкнуўся давесці, што калі нацыя мела дзяржаўнасьць у мінулым, яна мае на яе права і ў будучым. Гэтае абгрунтаваньне нацыянальнай дзяржаўнасьці ў мінулым выклікала, аднак, у яго выпадку неадольныя цяжкасьці. Што й казаць, да XX ст. на палітычнай мапе сьвету ніколі не існавала краіны пад назвай „Беларусь“ або палітычных элітаў, якія дамагаліся яе незалежнага быту. Даводжаньне таго, што Беларусь як нацыянальнае цэлае была не аб'ектам, а суб'ектам гістарычнага працэсу, вымагала выпрацоўкі гістарычных мітаў. І Аўтар ахвотна прыпісвае беларускую нацыянальную сьведомасьць гістарычным пэрсанажам з розных эпохаў і сацыяльных асяродзьдзяў: полацкім і северскім князям XII ст., якімі рухала „імкненьне да ўсебеларускага гаспадарствавага задзіночання“ (С. 370)* або палітычнай адміністрацыі Вялікага Княства Літоўскага канца XVIII ст. Больш за гэта, у яго надзвычай смелай трактоўцы беларускія плямёны рубяжа першага і другога тысячагодзьдзя таксама валодаюць пачуцьцём „прыналежнасьці да аднаго й таго самага народу“ (С. 79), а само шматкультурнае і поліэтнічнае Вялікае Княства Літоўскае паўстае „задзіночаным гаспадарствам беларускім“, у якім беларусы ажыццяўляюць культурную й палітычную гегемонію над летувісамі, украінцамі і іншымі „братамі меншымі“.

Яшчэ адным „вузкім месцам“ Станкевічавай гістарыяграфіі, за якое яго папікалі і будуць папікаць у квазінавуковасьці, застаецца мэтадалягічная слабасьць. Перадусім гэта праблемнасьць выкарыстаных крыніц. І рэч ня толькі ў некрытычным стаўленьні да наратыўных дакумэнтаў накшталт „Аповесьці мінулых гадоў“, якія для выяўленьня закладзеных у іх сэнсаў патрабуюць складанага гермэнэўтычнага аналізу, а не беззасьцярожнага прыманьня пададзеных у іх зьвестак. (Станкевіч таксама ахвотна выкарыстоўвае матэрыял з „Слова пра паход Ігаравы“, хоць цяпер амаль напэўна даведзена, што гэта фальсыфікат канца XVIII ст.) Гаворка таксама ідзе аб культурнай залежнасьці ад крыніцаў. Папершае, гуманітарная падрыхтоўка не дазваляла яму прадукцыйна працаваць зь перадавой гістарыяграфіяй свайго часу — ангельскай, нямецкай ці французскай. (У яго творах сустракаюцца паасобныя спасылкі і на гэтыя працы, але ніякага „надвор'я“ яны ня робяць.) Звычайным асяродзьдзем Аўтара былі гістарычныя дасьледаваньні XIX — першай паловы XX ст., выкананыя расейскімі, польскімі і ўкраінскімі навукоўцамі, зь якімі ён зацята палемізаваў або захапляўся, г.зн. скуль

* Тут і далей спасылкі на наша выданьне.

сіляў інспірацыі для сваёй візіі гісторыі. Па-другое, ён дазваляў сабе працаваць з заходнімі або антычнымі крыніцамі ў расейскіх перакладах. Па-трэцяе, працу з крыніцамі падмяняў працай з даследаваннямі, у якіх гэтыя крыніцы згадваюцца (большыня спасылак на лаціна- і нямецкамоўныя тэксты ў „Нарысах зь гісторыі Вялікалітвы–Беларусі“ пазычана з публікацыяў Паўла Урбана).

Тое, што мэтадалягічная слабасць тут цесна звязана з праблема-насыцю крыніц, даводзіць яшчэ адно назіраньне. Для Станкевіча ўстанавіць навуковы факт часта азначае знайсці яго пацверджаньне ў нейкіх ранейшых творах, найлепей адразу некалькіх, незалежна ад таго, сумнеўныя ці імаверныя яны з навуковага пункту гледжання. Так, як доказ сваёй ідэі, што ў расейскай мове аканьне зьявілася пад уплывам мовы беларускай, Аўтар спасылаецца на ... прадмову фальклярыста Пятра Бяссонава да зборніка „Беларускія народныя песні“ (1874).

Мэтадалягічную анахронічнасьць падкрэсьлівае і „ўнівэрсалісцкі“, скразны характар гістарыяграфічных пабудоў Аўтара. Яго ідэал — гэта стварэньне панарамы гістарычнага шляху сваёй нацыі ад глыбокай старажытнасьці да сучаснасьці. Паводле ўскосных сьведчаньняў, акурат такой ён бачыў свой апошні *opus magnum* „Нарысы зь гісторыі Вялікалітвы–Беларусі“, дапісаць які яму перашкодзіла сьмерць. У зьмешчаных творах мы амаль ня знойдзем „мікрагісторыі“ сваёй рэгіянальнай супольнасьці або пэўнай карпаратыўнай групы, заснаванай на апрацаваньні ўнікальных, раней нявыяўленых крыніц. У гэтым сэнсе Станкевіч–гісторык — вытворнае ад Станкевіча–нацыяналіста, заклапочанага праблемамі агульнанацыянальнага, а не рэгіянальнага маштабу. Дзеля гэтага шмат якія высновы гэтага гісторыка насамрэч аказваюцца праграмнымі ўстаноўкамі таго самага нацыяналіста. У прыватнасьці, гэта тэза пра поўную адметнасьць беларускага народу ад усіх іншых славянскіх („беларускі народ спрадвеку вельмі розьніцца ад суседніх народаў славянскае й балцкае мовы“ (С. 285), вельмі прадказальная пэрыядызацыя нацыянальнай гісторыі на: 1) гераічную старажытнасьць пары Полацкага княства; 2) залаты век Вялікага Княства Літоўскага з разьвітай культурай, школьніцтвам, архітэктурай, друкарствам і г.д.; 3) жалюгодную і мізэрную сучаснасьць. Сюды ж трэба залічыць ідэалізацыю мінуўшчыны (у якім не было спаважных сацыяльных канфліктаў і панавала поўная рэлігійная толерантнасьць), а таксама вытрыманую ў духу гістарыяграфічнага імперыялізму тэорыю пра шэсьць беларускіх плямёнаў (пры дапамозе вялікіх лінгвістычных экскурсаў аўтар даводзіць беларускасьць Куршчыны, Разаншчыны і іншых дзівосных земляў; наагул ён схільны атаесамляць усходнюю мяжу ВКЛ часоў яго найбольшага тэрытарыяльнага росквіту з адпаведнай беларускай этнаграфічнай мяжой). За такі падыход да мінуўшчыны даводзіцца плаціць вялікую цану. Калі далёкае мінулае гісторык успрымае ў сучас-

ных нацыянальных катэгорыях, ён тым самым прызнаецца ў агістарычнасці свайго мыслення.

Пералік прэтэнзіяў да Станкевіча–гістарыёграфа можна доўжыць доўга (дапускаў нацяжкі пры аналізе ўзьнікнення ВКЛ; затушоўваў сапраўдныя прычыны хаўрусаў паміж ім і Каронай Польскай; штучна разьдзюмваў гістарычныя, этнаграфічныя, культурныя адрозьненні паміж беларусамі і ўкраінцамі, у той час як у заходняй гістарыяграфіі яны да канца XVIII ст. успрымаюцца як адно этнічнае цэлае; у розных, асабліва часова аддаленых творах дапускаў дыямэтральна супрацьлеглыя ацэнкі адных і тых жа фактаў). Аднак любая гістарыяграфія — гэта ня што іншае, як інтэлектуальная мадэль, якая першапачаткова мае характар рабочай гіпотэзы. Тое, што пэўныя элементы той ці іншай гістарыяграфічнай дактрыны не перажылі выпрабаваньня часам, зусім нармальна. Тая ж самая часавая дыстанцыя дазваляе пабачыць і яе моцныя бакі. Станкевіч зрабіў калясальную працу для ўяўленьня гісторыі свайёй краіны і ператварэньня яе ў інтэлектуальную праблему. Цяпер само паняцце „гісторыя Беларусі“ ўспрымаецца як нешта відавочнае, але зусім інакш было ў першай палавіне XX ст., калі сыстэматычныя навуковыя дасьледаваньні на гэты конт можна было пералічыць на пальцах адной рукі.

Творы Станкевіча акумулявалі агромністы эмпірычны матэрыял (выданьне асабліва будзе цікавае мовазнаўцам, таму што тут зьбертая агромністая колькасьць моўных зьвестак; таксама выкарыстоўваюцца крыніцы, недаступныя сёньняшняму шырокаму чытачу). Надзвычайную вастрыню ім надае цяперашні ідэалігічны курс уладаў і вяртаньне ў публічны ўжытак зьлёгка мадыфікаванай каляніяльнай гістарыяграфіі: яна была асноўным аб'ектам Станкевічавай палемікі, і яго аргументацыя дагэтуль у пэўнай меры захавала сваю аналітычную і пераканаўчую моц. Цікава, што гэтая палеміка ў Станкевіча часам пераходзіла ў палеміку з рознымі вымярэннямі каляніяльнага дыскурсу, у прыватнасьці, з назовам „беларусы“, „Беларусь“, што вызначаўся як „шмат пазьнейшы і накінены Маскалямі“ (С. 84).

Нарэшце, гэтыя творы важныя для асэнсаваньня ідэйнай генэзы сучаснай беларускай гістарыяграфіі. У іх былі акрэсьленыя або даакрэсьленыя ўстаноўкі, якія сёньня падзяляюцца шмат якімі прафэсійнымі гісторыкамі:

— раньняя Кіеўская Русь успрымаецца як частка імперыі вікінгаў (наагул, Аўтар надзіва рэалістычна ацэньвае характар прысутнасьці нарманаў ува Ўсходняй Эўропе ў эпоху Сярэднявечча);

— уяўленьне пра „трыадзіны рускі народ“ кваліфікуецца як вытвар расейскай імперскай гістарыяграфіі;

— падкрэсьліваецца важнасьць уніяцкай царквы для разьвіцьця беларускага нацыяналізму („Вуніцкая царква з гледзішча культурнага

была стаўшыся нацыянальнай беларускай царквой“ (С. 392).

Вельмі моцным месцам у гістарычным мысленні Станкевіча зь сёньняшняй пэрспэктывы выглядае „балцкая тэма“, якая ўпершыню зьяўляецца яшчэ ў „Курсе гісторыі Крывіі–Беларусі“ (1941). З таго часу „балцкае пытаньне“ так ці інакш прысутнічала ўва ўсіх яго большых творах. Надзвычай жывучымі аказаліся і Станкевічавы трактоўкі беларуска–расейскіх дачыненняў, асабліва яго тэзы аб беларускім культурным транзыце паміж Заходняй Эўропай і дапятроўскай Расеяй ды глыбокай адметнасьці паміж праўнай сьвядомасьцю беларусаў і расейцаў.

У выданьні зьмяшчаюцца тэксты, якія былі ім і яго выдаўцамі апублікаваныя на беларускай мове з 1930 і да 1978 (іх падрабязнае бібліяграфічнае апісаньне даецца ў „Камэнтарох“), у тым ліку выдадзеныя падчас другой сусьветнай вайны на тэрыторыі, занятай нямецкімі войскамі, „Курс гісторыі Крывіі–Беларусі“ (1941) і „Крыўя–Беларусь у мінуласьці“ (1942). Гэтыя дзьве працы ня ўтрымліваюць элемэнтаў нацыскай прапаганды і таму публікуюцца без цэнзурных правак.

Тэксталягічную працу істотна ўскладняла кепская якасьць першапублікацыяў, зь якіх рабіўся перадрук (гл. больш наконт прынцыпаў тэксталягічнай працы ў „Камэнтарох“). У пазьнейшых творах, апрача адсылак на ранейшыя выданьні, сустракаюцца шматлікія тэкставыя паўторы (напрыклад, „Кароткі начырк Крывіч–Беларусі“ часткова перакрываюцца з „Крыўяй–Беларусяй у мінуласьці“). Таксама з зразумелых прычынаў не ўдалося пераправярыць правапісу пэўнай колькасьці вуставак на замежных мовах. Навуковая верыфікацыя ўсіх зьвестак і фактаў, пададзеных Аўтарам, не ўваходзіла ў мэты гэтага выданьня, якое пабачыла сьвет вылучна дзеля грамадзкай ахвярнасьці.

Валер Булгакаў